

ԱՐՇԱԼՈՅՍ

ՔՐԻՍՏՈՆԵՍԹԵԱՆ ՀԱՅՈՑ

(Շաբ. տես էջ 241)

Ե.

Այլ Առաքելոց եւ Աշակերտք աւետա-
րանիք Հայոց.

ՉԱՏ այս չորս զգալաւոր Առաքելոց եւ
Աշակերտաց՝ որք քարոզած են ի
Հայս, եւ իրենց հօն վախճանելուն համար՝
սեփական համարուին մեր երկրին, կան ուրիշ
իրենց ընկերք այլ, որ մեր երկրին սահմանաց
մօտեցեր եւ կոխեր են: Ասոնց զգալաւորն է
Առաքելոց զգալոյն հարազատն՝ Ս. Սեդրակ.
որ՝ թէպէտ օտար եւ հեռու երկրի մէջ նահա-
տակուած է՝ խաչուելով, այլ արեւմտեան Ա-
սիոյ Հիւսիսակողմն եղած է իր քարոզութեանց
ասպարէզն: Դորոքեռս Վսեմականն՝ որ Առա-

քելոց քարոզութեանց տեղուանք հետաքըն-
նութեամբ նշանակած է, կ'ըսէ Անդրէի հա-
մար. « Ընդ ամենայն ծովեզրն Բիւթանաց-
« ւոց եւ Պոնտացւոց եւ Թրակացւոց եւ Սկիւ-
« Թաց... յետոյ գնաց ի Սերաստացւոց քա-
« ղաք մեծ, ուր բնակ Արարացւոց եւ Փա-
« սիս գետ, ուր եւ ներքսագոյն Եթովպաց-
« ւոց բնակեն »: Ուրիշ եկեղեցական պատ-
միչք այլ վկայեն, որպէս եւ մերայինք. այլ
աւելի եւս Վրացիք, որոց երկիրն աւելի մօտ
է անոր քարոզած տեղերուն: Բայց ոչ միայն
անոնց այցելութիւն ըրած է, այլ եւ մեր Թա-
գաւորաց տիրած եւ Հայոց 15 աշխարհաց
Թուակից՝ Տայոց եւ Դուզարաց. ուր եւ մինչ-
չեւ հիմայ իբրեւ իրմէ տրուած յիշատակ
մի՝ պատուին ի Գեղարթի վանս Ս. Առ-
տուածածնին հրաշագործ պատկերն. նոյնպէս
եւ ի Կղարջք գաւառ եկած է. ուրիշ գաւառ-
ներէ եւս անցնելով՝ ելեր գնացեր է յԵրու-
սաղէմ, եւ նորէն դարձեր, Կուր գետոյ աղ-
բերավայր կող (հիմայ Եփոն) գաւառը մտեր,
եւ անոր Կովկասի լեռները կտրելով անցեր՝
բարբարոս ժողովրդոց քարոզեր է. եւ վերա-
գառնալով հուսկ յետոյ՝ Յունաց մէջ՝ յԱ-
թայիս պատկուր է ի խաչի եւ խաչը ներ-
բողելով:

Ս. Թէոփորոսի Ամասիացւոց վկայաբա-
նութեան մէջ, որ Խորենացւոյ զրէն եղած
ըսինք, կ'ըսուի, թէ յԱմասիա այլ քարոզեր

և իր տեղ փոփոխն անուամբ մէկն եպիս-
կոպոս դրեր է. ասկից ի Սինոպ անցնելով՝
այս տեղ այլ, ըստ Գործքոցի, եպիսկոպոս
կարգեր է զփոխողոցս, մի յԵթաքանանիցն,
աշակերտ Պողոսի Առաքելոյ, որ և ողնունէ
գաւ ի Թղթին առ Հռովմայեցիս (ԺԶ, 15):

Ոչ շատ հեռի այս կողմերէն՝ համարին
շատ Ս. Հաբէ՝ եկած նա և զԱռաքելապետն
Պետրոս, մինչև ի Սինոպ, և քարոզած այն
ամեն աշխարհաց և ազգաց՝ առ որս զրէ
իր Ա. կաթողիկեայ Թուղթը, իբրեւ իրեն
ծանօթից. « Որ ի սփիւռս Պոնտացոց, Գա-
« դատացոց և Կապպադովկիացոց և Ա-
« սիացոց և Բիթրանացոց »: Սաքելական
անուանեալ Կանոնաց վերջն այլ գրուած է.
« Ընկալաւ ձեռնադրութիւն քահանայութեան
« յԱռաքելոցն, Անտիոք և ամենայն Սիւրիա
« և Կիլիկիական Գաղատիա մինչև ցՊոնտոս,
« և ի Սիւռովնէ վիսկ. զի նա եղ կանոնս եկե-
« ղեցոյ: և այլն: Ըստ այսմ ընկալեալ
հաւանութեան՝ եթէ Գլուխն Առաքելոց չէ
մտած ի բուն ի Մեծ Հայս, այլ մտեր և
չըլեր է ի Փոքրն, ուր ոչ սակաւ էին այն
ատեն եւս մերագգիւր:

Զեւեղ յիշեր իրեն համապատիւ գլխաւոր
կոչուած՝ հեթանոսաց հաստատարած հայրն և
Առաքեայն Պողոս, որոյ անգին Թուղթքն
և Գործքն Առաքելոց՝ վկայեն իր քարոզու-
թեանց անսահման սազմաններուն: Զմոռ-
նանք և զՍիւրիոյն աշակերտ՝ զԵղիսիմակն, որ
թէ և երկար տարիներ դադրեր է յԵփեսոս,
այլ վկայուի մինչև ի Պարթեւս գնացած և
քարոզած ըլլալն, և նոյն իսկ իր սիրակաթ
կաթողիկեայ Ա. Թուղթն՝ աւանդուի յոմանց
հին եկեղեցագրաց՝ թէ ի սկզբան, կոչուէր
Թաղոք Պարթեւս: Եթէ գնացեր է նա ի
Պարթեւս, բնական և սովորական անցու-
ղարձի ճամբայ մի չէր և Հայաստան:

Առաքելոց վիճակաւ ընտրուած Առաքեալն
Մատթայիս այլ, ըստ պատմութեան Հարց
ոմանց, և ըստ պատմաց Վրաց՝ և իր աշա-
կերտաց մէկն, Ս. Եստիքիոս, Ստիոյ շատ
կողմեր քարոզեր է և յետոյ ի Մեծիտինէ
Փոքր Հայոց նահատակուեր է. անցեր է ընդ
Կապպադովկիա, Կողքիս, Ճանէթ, ի գետա-
հովիտ Ճորոխի, որ է ըսել մինչև ի սահմանս
Հայոց. Ս. Հերոնիմոս կ'ըսէ (ի Յանկի Ե-

կեղեցական մատենագրաց), թէ եկեր է նա
ի միւս Երոփայիս, ուր վիժեն Ապսարոս և
Հիասիս գետք՝ (որ համարուին Ճորոխի մէկ
ծիւղն և Սիւրմէնէի գետն), և ասոնք խաղ-
տաց երկրում կու վիստան, որ մասամբ
կամ բոլորովին կոչուէր և Հայաստանի:

Փոքր Հայոց կողմերը լուսաւորողաց մէկն
այլ համարուի հարիւրապետն այն՝ որ զի-
նուորական խզախմամբ տիգրիսոց ըրաւ՝
մեր այն ինչ հոգին աւանդած Փրկիչը. այն
է Լոնգինոս կամ Ղռնկիսանոս, և Քրիստո-
սի կողմն հետ իր հոգւոյն աչքը բացաւ, և
աշակերտաց կարգն անցաւ. Կեսարիոյ մայ-
րաքաղաքին մէջ նահատակուած ճանչցուի:

Յետ այսքան աւետարանչաց ճշմարտու-
թեան ի Հայս, յիշենք և զնա՝ որ կերպով
մի առաջինն եղաւ, զԹադէոս և Բարթողի-
մէոս յորդորմամբ հօն զրկելով. այն է Ա-
ռաքեալն Թովմաս. առ որ, ինքն Տէրն մեր
գերազոյն կերպով բացաւ իր կողը, և անոր
յանդիմանութեամբ պատուիրածը « Մի լի-
« նիր անհաւատ, այլ հաւատացեալ », ուր-
դեամբք այլ կատարեց, թէ մեզ համար այդ
առաքելակիցները զրկելով, և թէ ինքնին
քարոզութեամբք մինչև ի Հնդկականն, ուր
և նահատակեցաւ. բայց նախ իրեն վիճակ
ընկաւ կամ ընտրեց՝ Պարթեւաց երկիրը,
ըստ Եւսեբիոսի (Գ. Ա). իսկ Որոգինէս՝ կ'ու-
րոշէ, զԱրեւմտեան Պարթեւս ըսելով, Տի-
գրիսի և Եփրատայ միջոց, յորում են և
Հայք. թէ և ինքն մտած ըլլայ ի Հայս, բայց
Հայք զինքն այլ յարգեն վերոյիշեցոց հետ
և յառնեն նորա աւանդին Բարդողիմէոսի
չինած Գողթան Վանանդայ եկեղեցին, որ
և մեծ ուխտատեղեաց մէկն եղած է, և պա-
տուաւոր եպիսկոպոսական աթոռ. իր նշխա-
րաց մեծ մասն մի եւս բերուած է ի Միջա-
գետսոյ՝ ի գաւառն Ուրշտունեաց, Վանայ
ծովուն եկեղեցի:

Վերոյիշեալ Առաքելական կանոնաց վի-
ճակագրութիւնն՝ որքան և վաւերական չհա-
մարուի, այլ հաւանականութեամբն և հնու-
թեամբ պատուի, զՀայս՝ ուրիշ քանի մի աշ-

1. In altera Ethiopia, ubi et irruptio Aparsi
et Hyssi.

խորհաց հետ Թադէոսի վիճակ գրէ, իսկ Բարդղղիմէոսի և Յուդայի և Աղդէի՝ առիւելեան և հարաւային աշխարհները. այսպէս ըսելով (ըստ Ձեռագրաց). « Ուռհա և « որ չուրլ գնովա քաղաքը, Մծբին և Ալաւ. « րիս և սահմանակալք Միլագետաց և Հայք « և ամենայն Հիւսիսի և Հարաւ և որ չուրլ « գնոքը, ի Թադէոսէ Առաքելոյ՝ որ է մի « յ'72 Առաքելոցն, ընկալաւ (գձեռնադրու « թիւն)։... Պարսք և Մարք և Պարթեւք և « ամենայն Խուժաստան, և ամենայն որ չուրլ « գնովաւ, և Բարբելոն և Գիւղք (Գիւղ)՝ մինչեւ « ի սահմանն Հնդկաց և մինչեւ ց'Պոգ և Մա « գոգ, և գալլ աշխարհն որ չուրլ գեղովամբս « և ամենայն Ասորեստան, ի սուրբ յ'Առա « քելոցս յայս, ի Բարթողովէոսէ և Յու « գայէ և յ'Աղդէ կերպասագործէ »։

Այսքան յիշատակութիւններ քրիստոնէու « թիւնը քարոզող Առաքելոց և Աշակերտաց ի Հայս՝ շատ համարելով, անկարելի է (թէ և ամենքն այլ անհնազանդ ստոյգ չըլլան) չխորհրդածել և չգարմանալ. նախ, այդ ի սկզբան ռամիկ և տգէտ մարդկան՝ այլքան եռանդեամբ և արբազան յանդգնութեամբ՝ այնքան շատ և հեռաւոր և կէս անծանօթ աշխարհներ և քաղաքներ մտնել տարածուել, և շուտած լեզուներ լսել հասկանալ և հաս « կրցնել, և այնքան ազգեր (եթէ քիչ եթէ շատ թուով) բոլորովին նոր և անման և լուրջ անպաճոյճ կրօնքի մի հաւատացնել. յո « րում (ինչպէս սովորաբար կ'ըսուի), յայտնի երեւի մատան Աստուծոյ, և կատարումն Քրիս « տոսի իստաման, թէ՛ « Առջի գորութիւն « ի բարձանց », այսինքն, Հոգւոյն Սրբոյ շնորհքը, որպէս և առին ի վերնատանն, զգալի հրաձեւ լեզուք. և վերջին պատուի « րանին, որ և վերջին խօսք՝ յերկրիս վրայ՝ անմիջապէս յերկինս վերանայու վայրկեանին, « Գնացէք այսուհետեւ, յաշակերտեցէք զա « ւ ամենայն հեթանոսս՝ մկրտեցէք զնոսա, և « այն, և հաւատարիկ ես ընդ ձեզ եմ գա « մենայն աւուրս, մինչեւ ի կատարած « աշխարհի »։ Խօսք՝ անձնաւոր Հշմարտու « թեան, հրաշալի՝ ճշմարտութեամբ կատու « րուած և շարունակուած և շարունակելի. զի ինքն Քրիստոս կնքեց, « մինչեւ ի կատարած

« աշխարհի »։ Որչափ այլ մեր նպատակն էր սոսկ պատմական եղածը յիշել, անկարելի էր զրդի տակ զարմանաց բռնութիւնը ճնշել. թող ընթերցողը ամփոփեն կամ ընդարձա « կեն զարմանքը. այն զարմանքը՝ զոր հազար տարի յառաջ քան զմարդեգութիւն Քրիստո « սի՝ հնչեցուցեր էր Դաւիթ՝ մարգարէական քնարովը. « Ընդ ամենայն երկիր՝ ել բար « բառ նոցա, և մինչեւ ի ծագս աշխարհի « են խօսք նոցա (Առաքելոց) »։

Երկրորդ խորհրդածութիւն մ'այլ նոյնպէս մեզ դժուար է արգելու, զի և յատուկ է մեզ ազգայնոցս. և է, այսքան Առաքելոց՝ գրե « թէ կէսին՝ և Աշակերտաց այլ ոմանց, գալ մտնել քարոզել ի հայրենիս մեր և ի սահմա « նակից աշխարհս՝ Կոստանդին Ա կաթողի « կոս՝ առ Հեթում թագաւոր գրած թղթին մէջ (1247ին), շեշտելով մի յիշեցնէ, թէ՛ « Հինգ Առաքեալք ի յերկոստանիցն և երեք « յԵօթանանիցն՝ ի Հայք կան »։

Աւոր համար ոչ պարզապէս պէտք է պատ « կառանք, և այլ խոնարհութեամբ և երախ « տագիտութեամբ գոհութիւն և փառք մա « տուցանել Աստուծոյ. որ՝ ինչպէս իր նախա « խնամութիւնն՝ ի սկզբան մարդկութեան երեւ « ցուց մեր երկրին վրայ, այսպէս և ի վերա « նորոգման հոգեւոր մարդուն՝ քրիստոնէու « թեամբ, այսքան առատապէս աւետարանի լուսոյ ճառագայթները փոխեց հօն, և շու « տով, և շատ դարերով յառաջ քան այժմու եւրոպացի լուսաւոր կոչուած երկրի և ազգաց վրայ. — Այս բանն կ'առաջնորդէ երրորդ խորհրդածութեան մի. այս ինքն, եթէ այդ « քան քարոզութիւնք եղան ի Հայս ի սկզբան քրիստոնէութեան, ինչուն Հայոց լուսաւորու « թեան իրր հեղինակ զՍ. Գրիգոր ճանչնալը, զրեթէ երեք դար յետ Քրիստոսի։ Ի՞նչ եղաւ ի Հայս՝ այնքան վառ ի վառ առաքելական ճրագներու Լույսն. ի՞նչ եղաւ Հուրն այն՝ զոր եկաւ Քրիստոս արկանել յերկիր, և արկ յերկիրս Հայոց, ի ձեռն իր Առաքելոցն և Աշակերտաց, — Հարկ է ցաւօք խոստովա « նել, որ՝ թշնամին լուսոյ, մալորութիւնք, հնաւանդ սովորութիւնք, հալածանք ի կառ « պաշտ թագաւորաց ազգիս և ի Հռովմայեց « ւոց, (երբեմն թշնամեաց և երբեմն բարեկա « մաց Հայոց), այնպէս ըրին, Աստուծոյ թող-

տուութեամբ, ինչպէս ուրիշ աշխարհաց մէջ . սակայն ինչպէս այն տեղուանք՝ եթէ խափանեցաւ՝ այլ ոչ մարեցաւ Հուրն և Լոյսն Քրիստոսի, անհնար էր՝ (ստիպուիմք ըսելու) թէ մարեր և ի Հայս . և անչա, ինչպէս պիտի յիշենք քիչ յետոյ, ոչ միայն երբեմն երբեմն երեւեցան նշոյլք լուսոյն և ջերմութիւն հրոյն ի սուրբ նահատակս՝ Մեծ և Փառք Հայոց, և անոնց ազգային եպիսկոպոսք այլ յայտնուեցան, այլ նոյն ծածկեալ և առկայծեալ բայց արծարծեալ պլպլուկէ լուսոյն՝ փայլեցան մինչեւ Պրիզորի օրերն, յառաջ և յետ Լուսաւորութեան նորա, և՛ յարեւմտեան և՛ յարեւելեան Հայս : Ոչ քրիստոնէութիւնն է պակսեր (թէ և նուազեր), այլ անոր յայտնութիւնն առ մեզ . պարզաբար ըսելով, պատմութիւնն : Եթէ Հայ ինչուն իր գիրն այլ ունենար այն ատեն, կամ յունարէնն աւելի ծաւալած ըլլար ի Հայս, և մանաւանդ այնքան Հաւածանք և աւերանք չըլլային ի Սասանեանց և անոնց Համամիտ ուրացող ազգայնոց, շատ յուսալի էր որ պիտի գտուէին գեղեցիկ վկայաբանութիւնք՝ գեղեցկագոյն վկայից Հայոց : Գուցէ՛ տմամանակաւ ինչ ինչ յայտնուի . չի յուսահատիրք . այլ միւրթաբունք հիմայ քիչ շատ մեզի հասած ծանօթութեամբք :

Յետ այսմ ամենայնի, չորրորդ խորհրդածութիւն մի եւս դրդէ՝ զմիտս . Թէ, միանգամայն աչքէ անցնելով ինչ որ սեսանք Առաքելոց զալլստեամբ և քարոզութեամբ ի Հայս, կրննայ մեր եկեղեցին այլ Առաքելական կոչուիլ : Այս բառս կամ իմաստն՝ կրնայ աւելի կամ պակաս ընդարձակ իմացուիլ . որ չափն Հայոց եկեղեցւոյս պատշաճի : — Թողումք Վճռել աստուածաբանից, արդարեւ աստուածաբանից : Շատանամք առ այժմ Առաքելաշնորհ ճաննալով զայն, անգամ մի եւս խոստովանիլ, թէ, « Ոչ այսպէս արար « ամենայն ազգաց » Տէր », և ջերմ շնորհակալութեամբ երկըրպագել Քրիստոսի :

Զ .

Հետք քրիստոնէութեան ի Հայս, յ'Բ եւ յ'Գ դարս . — Ոսկեանք եւ Սուքիասանք եւ Ալլարատեան վկայք .

Գրեթէ անտարակոյս է՝ որ Աշակերտք Հայոց քարոյիչ Առաքելոց, մինչեւ ի վերջ Ա դարուն Քրիստոսի՝ շարունակէին զնոյն քարոզութիւն կամ զգովութիւն բանաւոր հօտին Քրիստոսի : Որոշակի՝ Սուժիկ Բարեւասայ Համար ըսուած է՝ թէ մինչեւ ի սկիզբն Բ դարու ապրեր է . բայց զեռ Ա դարու մէջ և նոյն իսկ Առաքելոց ատեն, մէկ քանի փառաւոր յիշատակք քրիստոնէութեան և նահատակութեանց կան ի Հայս, զոր և տօնիչ հռչակէ եկեղեցի մեր տարուէ տարի, թէ և դիպուածոց ամեն պարագաներն բացայայտ չըլլան : Ասոնց գլխաւորք են, (աշխարհական բարեկենդանութեան եղանակին ստոնուած և) վայելուչ քանի մի տուն շարականօք երգաբանեալ Սուրբ վկայքն Ոսկեանք և Սուքիասանք : — Առաջինքն, ըստ պատմութեան Ճաւընարաց և Յայսմաւուրաց մերոց (որոց աղբիւրքն յունարէն եղած են), ի կայսերաց Հռովմայ դեսպանք եկեր էին ի Հայս, Հինգ անձինք . զլիաւորն կոչուէր Խրիշտի, որ յունարէն բառին նշանակութեամբ Ոսկի կոչուի հայերէն . բայց կարելի է Համանշանակ լատին անունն ըլլար Ալեքիոս : Յայսմաւուրաց մին՝ Խաշիկ զրէ անունը, և այլ Գոնիկի, Թուի թէ՛ Կրքի՝ յոյն անունը այնպէս լսեր է¹ : Ասոնք կու հանդիպին Թադէոսի աշակերտաց, և անոնց օտարոտի հագուստը տեսնելով՝ կասկածին և սկսին հարցընել ո՞վ և ուստի՞ են . և լսելով ի Թադէոսէ ստուգապէս՝ ով ըլլայն և Քրիստոսի վարդապետութիւնը, երկբայելով՝ նշան մի կ'ուզեն . և մօտի լեւան վրայ տեսնելով եղջերուներ, կ'ըսեն՝ որ կանչէ՛ զանոնք կամ մէկ հատը . Թադէոս

1. Մեր Հին հեղինակ վկայաբանութեան Սուքիասանց՝ կ'ըսէ, Տատիանոս անուամբ մէկու մի զբուածէն ատեն, որ Յուստինիանոսի ժամանակն է եղեր, ի կողմանց Յունահայոց, որ

Թուի Գ Հայք : Ուրիշ օրինակ մի փոխանակ Յուստինիանոսի կայսեր դէմ, վարդապետաբանութեան և մօտի լատին լատին էր ըլլալ վկայերիստեան, ի կէս Գ դարու :

կանչէ, կու գան. մէկը մորթեն և ուտեն. Թագէտ՝ մորթը սովերաց վրայ ձգելով կ'ող-
լնցընէ և խաւրէ ընկերացը: Եթէ ոչ այս-
պիսի հրաշքով մի՛ սակայն Աւազելոյն որ և է քարոզութեամբը կու հաւատան ի Քրիստոս
և մկրտուին. Խորւոր ձեռնադրուի քահա-
նայ. սպա, փոխանակ զիրենք զեպան խաւ-
րողաց դառնալու, կ'երթան յարգունիս մեր
Արտաշէս Բ. ին. և յետ դեսպանութիւնը
կատարելու, քրիստոնէութիւն այլ քարոզեն:

Արտաշէս՝ կամ անոնց կայսեր կողմանէ
գալուն պատկառելով, կամ իր անուշ բնաւո-
րութեամբը՝ Հանդարտօրէն լսէ. բայց, Հիմայ
զայդ քննելու աստե՛ն չունիմ, պատերազմի
երթալու վրայ եմ, կ'ըսէ. անոնք այլ Սաթի-
նիկ Թագուհւոյ քարոզեն: Ասոր քով գտուն
իր Աւանաց ազգէն եկած պաշտօնեայք յար-
քունիս, յորոց 19 անձիք կ'աշակերտին Ու-
կեանց. զխաւորին Բաճադրաս կամ Բարա-
նաքի կոչուած է. ուր յետ մկրտութեան կո-
չուի Սաքիաս, յորով է ընկերաց Սաքիասանք:
Թագւորորդիքն՝ եւսանդուն երիտասարդք՝ և
իրենց Հեթանոսական առասպելեաց սիրողք,
մանաւանդ երկուքն՝ որ և դիմորշ յօգիւ
կոչուին Վլոյն և Վնոյն, (և անշուշտ առա-
ջինն է մեր Հին բանաստեղծն Վլոյր կոչուած
առ Խորենացւոյ), կու հարածեն զՈսկեանս:
Ասոնք երթալով ինչուան Հիմայ ծանօթ և
ուխտական տեղ՝ Բագրեւանք գաւառի սահ-
մանները՝ Արածանի (Եփրատայ ճիւղին) աղ-
իւրականց մօտերը, երկար ատեն (շատ ոմանց
43 տարի) ճգնաւորական կեանք կ'անցընեն:
Իսկ Սուքիասանք նեղուելով արքայորդւոց
յորդորանքէն՝ կու թողուն արեւունքը և գան
Ոսկեանց քով, և Հոս մկրտուին, « յակունս
« Եփրատայ, ի ծաղկազարդ վայելչութիւնս », ըստ
Շարականի մերոյ. որոց անուանքն յու-
նարէն յիշուին՝ անշուշտ փոփոխելով, ինչպէս
իրենց զխաւորին՝ Սուքիասայ: Ատեն մի
կենալով Ոսկեանց մօտ, յետոյ կ'երթան դէպ

յարեմուտք, իրենց զխաւորին անուամբ Սա-
կահաւ լերին ստորտը, որ Հիմայ յալլազգեաց
կոչի Գիօսէ տաղ. տեղն՝ ջրոց առատութեան
Համար կոչուէր Ջրաքոշի կամ Ջրաքոշի. զի
կ'աւանդուի թէ Ս. Վկաքն երկար տարիներ
(44—6) այն կողմեր կենան քարայրներու մէջ՝
միայն խոտ ճարակելով, և կամ ասոր Հա-
մար իրեն վայրի այժեհրու նմանելով՝ Գօշք
կ'անուանին, կամ կիսամերկ մարմնին այժուց
մազերու նման ծածկուելուն Համար:

Անհանդարտ Թագւորորդիքն կու գան նո-
րէն նեղեն զՈսկեանս. և յորդորեն իրենց աղ-
գայինները՝ թողու լեռները և դառնալու յար-
քունիս. և երբ ասոնք « անպարտեի մնացին
« ի հրապուրեանաց որդւոյ Թագւորին », ըստ
Շարականի, արքայորդիքն այլ սրակտոր կ'ը-
նեն զՈսկեանս, և չհամարձակելով Սուքիա-
սանց այլ դպչի՝ դառնան իրենց տեղ: Ու-
կեանց նահատակութիւնն ի 19 սեպտեմբերի
նշանակուած է. — Երկու կամ երեք տարի
վերջ կ'ըլլայ իրենց աշկերտաց նահատակու-
թիւնն, այս կերպով: Իրենց երկուքն ելած
ստեն, կ'ըսուի, թէ՛ Աւանաց Թագաւորն կո-
չուէր Շապուհ, որոյ յալբորդն Գիգիանոս կամ
Դադիանոս՝ յիշելով զԲաճադրաս և ընկեր-
ները, շատ Հարցուփորձ կ'ընէ, զիտնալու թէ
ուր գացեր, ի՞նչ եղեր են. պաշտօնէից մէկն՝
որ Սյոնի կոչուի (միթէ Ոսկեհէր?), կ'իմա-
ցընէ՝ ի Հայաստան երթալնին՝ իրենց խնամի
Սաթինկան քով. Գիգիան՝ խաւրէ Բադրահա
անուամբ մէկը (որոյ անունն Դրախտ Աւ-
տաժոյ Թարգմանուի, կ'ըսէ պատմիչն. Ի՞նչ
լեզուէ), որ յետ շատ որոնելու գտնէ Սուր-
բերը, գտնէ անոնց մէկ ջանին՝ նոր աշկերա-
ներով. Հարցընէ տեղեկանայ, որ անոնց գրւ-
խաւորն Բաճադրաս ող է Հոս, այլ երկար
ճգնաւորական վարուքն՝ այլակերպեալ անշը-
քացեալ: Կ'իմանայ անոնց կրօնքը և կեանքը.
շատ յորդորէ որ գառնան իրենց Հայրենիքը
և Հանգիստ ապրին. և երբ անոնք Հաստա-

1. Իս եւ ըստ ձեռագրաց, երկրորդ զխա-
ւորն՝ Կոտորատիոս: Պօղոս քառաս, Ղուկիանոս,
Իգիտա, Սիւքերոն, այս երկու անուանքն ի մի
խառնած՝ ոմանք զրեն Դիփօքիքերոն: Մեծաս
կամ Մեծիանոս, կամ Մեհա, փական, Սերգիս

կամ Ներգիոս, Դեմետր կամ Դոմետ, Աքրիա-
նոս, Եւփրատ կամ Զուրմիս, Բիկիտո, Թա-
լելոս կամ Թալէոս կամ Թալիսոս, Երզնան, Անաստաթէոս, Թէոդիտոս կամ Թէոգիտոս,
Յակովբոս, Թեոփիլոս:

տուն մեան քրիստոնէութեան հաւատաց վրայ, բարկանալով՝ կզակնին սղմել տայ տանձանաւ րանով. և յետ այլեւայլ շարշարանոց՝ սրակոտոր ընել, և մարմիննին ալբել տայ, կամ, ըստ ոմանց՝ չորս չորս ցիցերու կտակելով ողջ ողջ այրել: Այս 19 վկայից հետեւ եղեր երկուք այլ՝ պատանիք, ի հարկէ նոր աշակերտք, որք վախնալով փախչին և պահուելոյն. և յետ կատարման նահատակացն՝ կ'ելնեն ժողովն անոնց ոսկորները, քարերով ծածկեն, և անուներն այլ գրեն: — Զուտ անընդունելի աւանդութիւն մի՛ կ'ըսէ, թէ հրաշալի տեսչամբ պատուէր կ'ըլլայ Կոստանդիանոս կայսեր, որ կու գայ գտնէ անոնց նշխարները և պատուով թաղէ ի վկայարանի. և այս կ'ըլլայ իրենց նահատակութենէն 230 տարի վերջը: Եթէ Կոստանդիանոսի ի Քրիստոս հաւատալէն 230 տարի առաջ երթըցուի՝ Քրիստոսի 80 թուակներն մօտ կ'ըլլայ:

Ստուգագոյն է Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի ձեռքով յայտնուիլն թէ ասոնց նշխարաց և թէ Ոսկանց, և երկուքին տեղն այլ վկայարաններ չ'իմուիլն: Սուքիասանց տեղոյն առաջին վանահայր զնէ Լուսաւորչին՝ Արսա անուամբ մէկը, ըստ ոմանց Սեառ, որ գուցէ մականունն ըլլայ: Կ'աւանդէ պատմութիւնն՝ թէ Սուրբն նահատակութեան տանն իւրն՝ գրեցին յԱտուծոյ՝ որ այն տեղ առողջարար աղբիւր բղխէ, կամ եղած աղբերքն առողջարար ըլլան, և այնպէս եղան. իրենց օռոգած կամ թրլած գետինն այլ պէս պէս պայծառ գոյնեցով հողեր յերեւան հանեց, որ տփորակն հանքային կաւոց և ջրոց պէս և այլ աւելի բժշկարար էին, մասնաւոր բուրոտներու: Այս աւանդութեան համեմատ կ'երգէ մեր եկեղեցին անուշիկ շարական մի՝ ի տօնի Սրբոցն, Աւետարանի մէջ յիշուած Պրորատիկէ աւագանին նմանցընելով այս Սուկաւայ ջրերը. «Աստանօր նորոգեցաւ մեզ աւագանն Սեղովմայ, ի բանալ գալս «սրտից, առ ի մերժել զախտս հոգեոց և «մարմնոց»: — Այս տեղեացս մօտ իբր Գ

գարու սկզբան՝ Վաղարշ Թագաւոր Հայոց իր անուամբ քաղաք մի շինեց, որոյ վիճակն հիմայ կոչուի Սյաշկերտ, և որոյ մօտ շինուեցաւ մեր եկեղեցեաց և վանորէից երեւելեաց մին, Քաղբեանդայ Ս. Յովնանէն (իւշ ջիլիսէ ըստ այլազգեաց), և գուցէ ամենէն մեծագոյնն, Հերակ կայսեր հարուստ և հզօր ձեռաց օգնութեամբ. եպիսկոպոսարանն այլ մին ի զխաւորաց եղաւ:

Ի բաց թողով եղանց և եղջերուաց հնազանդութեամբ մորթուիլն և յառնելն, և մանաւանդ Կոստանդիանոսի գալն Սուքիասանց նշխարները գտնելու, անտարակուսելի է Ոսկանց և Սուքիասանց իրականութիւնն. զոր ոչ միայն շատ Սրբոց նման մեր Յայմաւուրք պատմեն, այլ Յայմուսուրաց աղբիւր եղած վկայարանութիւնք եւս. որոց մին թուի Խորենացոյ գրչէն ելած, որ իր Հայոց պատմութեան մէջ չի յիշեր այս Սուրբերս, և Թագէտի Սանդրախոյ նշանաւոր դէպքին հազիւ թէ ակնարկէ, իրմէ առաջ գրողներ եղած ըլլալուն համար, և անշուշտ ինքն է Սուքիասանց և Ոսկեանց վկայարանութիւններն տաւնձին գրողն, եթէ՝ որպէս հաւանիմ, անոր յիշած աղբիւրն է հռչակաւորն Տատիսանոս. ոչ Երուստինիանոս կայսեր տունն, (որ շատ յետոյ է քան զինքն, և անոր ատեն այս անուամբ մէկ մի չի ճանչցուիր), այլ Ս. Յուստինոս վկային († 167), որոյ աշկերտեցաւ Տատիսանոս, ազգաւ ասորի կամ միջագետացի, հեթանոս ծննդեամբ, ապա քրիստոնեայ և յետոյ ազանդաւոր. մինչ յառաջ ընդգէմ Հելլենաց և Հրէից մոլորութեանց գրէր, և կան մեան այդ գրուածներն, և քանի մի ուրիշ այլ. բայց Գ և Դ գարուց Հարք և Եւսեբիոս՝ վկային, որ շատ կամ անբաւ բան գրած էր. ասոր համաձայնի և Խորենացին՝ իր Ոսկեանց «Բան և ասու. «Թիւն ճմարիտ» Սրբոց Ոսկեանց քահանայից», վերնագրաւ վկայարանութեան մէջ. թէ «Այս մի ընթերցասէր Տատիսանոս «անուն . . .¹, բազում ինչ պատմեաց մեզ

1. Այս տեղ մեր հին ճառընտրի օրինակովն գրած է. «Եւսեբիոս Յուստինիանոսի կայսեր», փոխանակ գրելու Յուստինոսի իմաստասիրի

կամ վկայի, իսկ այս խօսքս կըրնայ առած ըլլալ Խորենացին՝ յեւսեբիոսէ:

« նա ի յունական մատենից, որոյ գրեալն « անթիւ շատաբանութեամբ գրուցք՝ և այժմ « ի միջի մերում գտանի. զոր իմ իսկ բազում « անգամ ընթերցեալ գտի », և այլն: Այս նշանաւոր անձին վախճանն յայտնի չէ, բայց համարուի Բ դարու կիսէն ետեւ. որով անտարակոյս կ'ըլլայ Սուքիասանց անկէ առաջ նաշատակուիլն, զոր պահանջին և դէպք պատմութեանն, թէ և ոմանք շատ յետաձգեն զայն. ինչպէս Բովզ. կաթողիկոս Պատմիչն ինչուան ի Խոսրով Ա թագաւոր մեր. գուցէ Ոսկեանց ճգնութեան 43 տարւոյն վրայ աւելցուցեր են Սուքիասանց 46 տարին եւս, որով Բ դարու կիսէն այլ վերջ կ'ըլլայ իրենց նաշատակութիւնն: Հաւանական է յետ մահուան Բ Արտաշիսի եղած ըլլալ նաշատակութեան Սուքիասանց, իսկ նա մեռած է ի սկիզբն կայսրութեան Ագրիանոսի (116-28):

Տատրիանոսի յիշատակն յարմար համարմի կըցե՛ն իրեն շատ մասամբ համանման մէկու մի եւս, թէ ժամանակաւ, թէ ազգաւ (ասորի), թէ անհաստատ և աղանդաւոր կրօնքով, թէ գիտութեամբ և գրութեամբ. և է Բարդաթման, աւելի քան զվիւսն ծանօթ Եւսեբիոսի և ուրիշ Հայոց: Ասոր համար կ'ըսէ Խորենացի, թէ յետ հերքելու Վաղինգիենանց աղանդը, ինքն այլ նոր աղանդ հնարեց, և զայն ծառայելու համար՝ եկաւ նա և ի Հայս, « Որպէս զի աշակերտել զգը կարասցէ ի « խոռճ հերաճոսացս, և ոչ ընկալեալ եղեւ »: Այս նուազաւ բացատրութիւնն մեր այն ժամու ազգայնոց համար՝ համարիմ ըստ յունական արհմարհնութեան, որոց՝ (որպէս և Լատինաց առջեւ) ամեն արեւելեան ազգք խոռճէ էին, այսինքն Բարդաթմոս: Շատ զգալի է հաստատ թէ Բարդաթման՝ կուսպաշտ Հայերը աշակերտել ուզած ըլլայ, ինքն՝ որ ընդունելի չըլլալով ի Հայոց՝ զնաց (անմիջապէս կ'ըսէ Խորեն:) Անի ամրոցին մեհնական գրքերը քննելու, և գրելու քրմաց պատմածը. այլ հաւանելի է՝ թէ քրիստոնէայ Հայոց մէջ ուզեց սիրամանել իր միւրս վարդապետութիւնը. և բարեբաղդաբար մերժուելով՝ զոնէ անոնց ժամանակին քաղաքական պատմութիւնը գրեց, ուսկից օգտուած է և մեր պատմիչն կամ Եւսեբիոս: Իսկ այն Բ դարու Հայոց քրիստոնէութեան վրայ՝ արդէն յիշեցինք մեր

թագաւորաց այլ հաւածանք հանելը, երբ սղաւ երբեմն Պարթեւաց դաշնակից էին, երբեմն Հռովմայեցւոց, և ըստ ախորժակի յետոցս՝ հաւածէին զքրիստոնէայս, որպէս յառաջ այլ յիշեցինք, Փերմիլիանոսի (+ 272) աւանդածն՝ առ Խորենացւոյ, թէ շատ նաշատակներ եղած են այն ատեն և ի Հայս:

Ասոնց մեծ և բազմաթիւ խումբ մի՛ բռնորովին անծանօթ մեր պատմըլաց, այլ յօտաբաց աւանդեալ և տօնակարգեալ (ի 22 յունիս ամսոյ), ցոյց տան մեր աշխարհին ամենէն աչքի զարնող տեղոյ վրայ, Արարատ լեռին, վասն որոյ և Արարատեան վկայք կուրիւն, բիր մի (10,000). նաշատակութեան տարին այլ նշանակեն (118): Վերոյիշեալ Ագրիանոս կայսր յարեւելս ապստամբաց դէմ պատերազմի զնացած ատեն, ի կողմանս Հայոց, խումբ մի 9000 զօրականաց քրիստոնէից՝ քաջալերեալ ի հրելտակէ՝ յաղթեն թշնամեաց, բայց չեն ուզեր դառնալ ի բանակն Հռովմայեցւոց. կայսրն շատ յորդորէ և չի յաջողիր զանոնք յետ դարձնել իրենց կրօնէն. աւելի մեծ գուճոյ մի զրկէ անոնց վրայ, յորոց հազար հոգի խառնին հաւատացելու հետ և լրացնեն զթիւ բիրտուն. սղաւ չեն ուզեր կռուիլ կայսերականաց հետ, փափաքելով նաշատակուիլ վասն Քրիստոսի, և այնպէս կ'ըլլան, շատերն խաչուելով ի լեռինս անդ Արարատայ: Նշխարքնին այլեւս այլ կողմեր սփռուի. մասն մի բերուած և պահուի ի Վենետիկ. ուր՝ անուանի պատկերուան մի, Carpaccio, Ժե դարուն վերջերը ստորդ (+ 1522), մեծ և նշանաւոր պատկեր մի նկարած է այս Սրբոց նաշատակութեան, որ և ի կարգի ճարտար նկարուց հանդիսանայ՝ յախդդիմիայն գեղարուեստից քաղաքին: Ոչ միայն պատմեն զայս Լատինք, այլ և բանաստեղծք քերդողութեամբ երգած են: Սրբոց առաջնորդն կոչուի Ալկալ կամ Ալկատ, պատուով՝ արքիւրոն, երկրորդն այլ Գարկեր? (Garcere)¹, Այս Ս. Բիրտու նա-

1. Արքիւրոնոս յիշած է (ըստ Ֆապրիկ.) Պարթեւ Բարդաթման մի եւս, բայց ոչ Իբրեւ զրեւ՝ այլ նկարիչ:

2. Կ'աւանդեն պատմաւիգ վարուց հրաշալի

Հատակութիւնն յառաջ է քան զհռչակաւոր Մեկիտիկեան գնդին (+ 174), որոց Հասն Փ. Հայոց Միտիտինէ քաղէն ըլլալով՝ այսպէս կոչեցան. կոչուին եւս Շանքաճից Լե. գեռն, աղօթքով երկընքէն որոտածայն անձրեւ իջեցընելուն Համար¹: Այս Բիւրս Սրբոց պատուի եւ ի Սպանիա, ի Գերմանիա եւ յիտալիա, եւ յատկապէս ի Բիւզա, ի Բիւզենցա, եւ յայլ քաղաքս:

Շարալարեի Զ. Դ. Գ. Կ. Բ. ԱԼԻՇԱՆ

ԳՆՆԱԿԱՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

Ս. ԳՐԻՍ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱՐԿԱՐԱՆՈՒԹԵԱՆ

ՎՐԱՅ:

(D^r. V. ERMONI, DE LA MISSION

DES LAZARISTES, PARIS).

Ա Ջ Դ

ԱՄԻ 1897 ի Ֆրիպոնի Զօհիցե-րիոյ՝ Համագայիկն ուստմանկան ժողովք մը գտնարեցաւ, յորում նշանաւոր բանաւոր գրեցին կամ խօսեցան այլ եւ այլ ձեւերով վրայ. եւ այսպէս այդ գրուածք կամ լատինաստեղծքնք, ըստ իւրաքանչիւր յեղուաց հրատարակուեցան: Այս բանաստեղծքնք մէջ եւ վերոյիշեալ V. Ermoni ծանօթ հայագիտիկ մի գրեցածն ալ՝ Աստուածաշնչի հայկական քարգմանութեան վրայ, զոր նկատելով իրեն հետաքննական եւ կարեւոր, քարգմանութեամբ կը դնենք հոս ի վայելիս հասարակաց, յաւելնով մեր կողմանէ մեզի կարեւոր կամ օգտակար երեւցած մի քանի ծանօթութեանք (զորս աստեղծանիշ

եւ հօգրեկալ Ս. Թերեգիայ կուսի. թէ ի ժամանակուն (5 հոկտ. 1582) ուրիշ Սրբոց մանց հետ՝ տեսած ըլլայ եւ զԱրարատեան վկայս՝ իր հոգին ընդունելու եկած, ինչպէս որ խոստացեր էին իրեն. անշուշտ յատուկ սէր եւ յարգութիւն ունեցեր է անոնց:

1. Ըստ մանց, առաջ այլ կայր Մեկիտինեան անձամբ լեզուն մի, որուն խառնուեցան այս նահապետքս:

պիտի դնենք), քաց ի հեղինակին ծանօթութեանց. — Կանխաւ կը ծանուցանենք ես՝ որ յօրոշման հետ սերտ կապակցութիւն չունեցող կէտերը յապաւոր ենք:

Զ. ՍՏԵՓ. ՍԱՐԵԱՆ

Ս. Գրոց Հայկական թարգմանութեան վրայ քննադատութիւնն ցարդ՝ յոյժ սակաւ գրազած է*, ինչպէս որ քաջածանօթ է այդ Աստուածաշնչի արդի մեկնիչաց: Եւ յիշատի, մինչդեռ միւս արեւելեան թարգմանութեանց վրայ կարեւոր եւ լուրջ աշխատութիւնը եղած են, Հայկականի մասին հագիւ մի քանի աննշան երկեր լոյս տեսած են, եւ որք թուի թէ Հատ մասամբ ապարդիւն ճեպքեր են: Բայց Հայկական թարգմանութիւնը հիմնովին ուսումնասիրելու մասին եղած անփութութեան պատճառն անշուշտ՝ նոյն լեզուին ընդհանուր աղիտութիւնն է. — Գիտելի կէտ մ'ալ կայ, այսինքն՝ վերջին տարիներուն մէջ բուն եռանդ մը տեսնուեցաւ արեւելեան լեզուաց ուսման մէջ ընդհանրապէս, այլ զիստաւորապէս սեմականներուն. սակայն զրգազգրար, այս արեւելագիտական շարժման մէջ՝ Միւրոպայ լեզուին վրայ Հարեանցի ակնարկ մը միայն ձգուեցաւ: Բուն ճշմարիտ Հայերէնագիտաց թիւն ոչինչ է**.

* Եւրպաւոց այս մասին կատարած աշխատութիւնքն մասնականք են եւ Հատ ալ գտնացուցիչք. — Իսկ ասոնք մէջ նախապահելիք են Griesbach, Vet. et Nov. Test. variant. Armen. 1796. — S. Prideaux Trégelles. Nouveau Test. grec. Ըստ Հրատարակողիս Հայերէն լեզուն պիտութեան պատճառաւ, խորհրդածութիւնքն ալ մեծ որք մը չունին. — Charles Rieu, Բրիտանական թանգարանի ուսումնիչն, որ Ոսկանի եւ Զօհրապէ տաղարութիւնները համեմատեց յունական եւ ուրիշ թարգմանութեանց հետ. — Th. Hartwell Horne, An introduction to the Critical Study and Knowledge of the Holy Scriptures, 14 edit. 1877. f. IV. 312-315. — Félix Nève, L'Armén. Chrét., Kaulen, Einleil, etc. Cornély, եւ այլք. — Հմտ. Մատնադարամ Ուոյլ. Թարգմանութեանց մասին. Վենետիկ. 1889. էջ 244-5. — I. PP. Martin, Introduction à la Critique textuelle du Nouveau Testament. Paris. 1885. էջ 334.

** Հմտ. Ուսումնասիրութիւնք Հայ լեզուի եւ մատնագրութեան յարմարութիւն (Թի-Թի գար). Վենետիկ. 1893: